Synaps 17

MENU Synaps 17 - vierde jaargang maart 1997 index 1997

Medische aspecten van de overwintering op Nova Zembla (1596-7)

Het Behouden Lyff

Door Pieter Bol *

Nederlanders zijn niet erg nationalistisch, maar àls ze helden willen aanwijzen in hun geschiedenis, dan horen de overwinteraars in het Behouden Huys daar zeker bij. Voor de Russen lijdt het heroïsche van die zeventien, waarvan er vijf overleden, geen twijfel. Willem Barents is voor hen zelfs een nationale held. Mocht zijn lichaam ooit gevonden worden, dan moeten we maar afwachten of ze hem zullen laten gaan voor een erebegrafenis in de Nieuwe Kerk.

In 1978 verbleef archeoloog Bas Kist eenzaam op Spitsbergen; in 1979 en 1980 vonden daar opgravingen plaats naar de zeventiende-eeuwse traankokerijen van de Hollandse walvisvaart. In 1993 en 1995 groef hij in 'n Russisch-Nederlands team het Behouden Huys mee op. Paleopatholoog George Maat deed in 1980 onderzoek op Spitsbergen en in 1995 op Nova Zembla. Beiden vertelden hun eigen ervaringen en hun visie op de gebeurtenissen van 400 jaar geleden. Het meest vertelde nog een zestiende-eeuwer: Gerrit de Veer, wiens dagboek van de overwintering een monument is.

De beroemde poging van Barents 'noord om' China te bereiken, was de derde in een reeks. De eerste twee, in 1594 en 1595, waren mislukt. De stad Amsterdam, sterk beïnvloed door dominee-wetenschapper Plancius, wilde het echter nog één keer proberen. Op 10 mei 1596 vertrok Terschellinger Willem Barents, met twee schepen onder schippers Van Heemskerck en Rijp, in noordelijke richting.
Rijp keerde met zijn schip in de herfst terug, maar van de anderen vernam men niets meer tot zij op 1 november 1597 te voet in Amsterdam opdoken, getooid met mutsen van vossenbont en vreemde kleren. Als nuchtere Hollanders gingen ze eerst afmonsteren bij reder Pieter Hasselaer. Als een lopend vuurtje verspreidde het bericht zich: deze twaalf overlevenden hebben overwinterd aan de Noordpool!

TOP

Kleine IJstijd

Waarom noord om? Omdat we in opstand waren tegen Spanje en de route 'zuid om' onveilig werd gemaakt door Spanjaarden en Portugezen. Bovendien was Plancius overtuigd van open wateren rondom het Noordpoolijs, die een ultrakorte reis naar China mogelijk maken. Men moest alleen de moed hebben noordelijk genoeg te gaan en niet langs de Siberische kust varen. Onderweg ontdekte Barents *en passant* Spitsbergen, met de broedgebieden van de ons zo vertrouwde rotganzen.

Voorbij de noordpunt van Nova Zembla begon het ijs echter op te dringen; de reis viel in het begin van de Kleine IJstijd, die de

zeventiende eeuw zou beheersen. Hun schip vroor vast en na enige tijd beseften ze te moeten overwinteren bij deze IJsbaai. Gelukkig was er volop drijfhout uit de grote Siberische rivieren, als bouw- en brandstof. Op 12 oktober betrokken ze hun inderhaast gebouwde Huys "...om ons lyff de wynter over daer inne te salveeren, indien tmoegelijck waer van coude". Het Huys zou vijftien van de zeventien mannen behouden tot de volgende zomer.

Beren, de gevaarlijke autochtonen

Het mag een wonder heten dat niet één man door beren is gedood.

Toevallig lag - en ligt - het Huys op Novaya Zemlya ("Nieuw Land") op een kruispunt van migratieroute's van poolberen, vertelt dr. G.J.R. Maat in Leiden. De Nederlandse indringers ondervonden al snel de tomeloze kracht van deze dieren; op de tweede reis had een beer twee mannen gedood. De geweren uit die tijd waren plomp, terwijl kruit en lonten vaak vochtig waren. Vaak ging het maar net goed. Dat beperkte de bewegingsvrijheid sterk, want behalve in het donkerst van de winter waren er steeds beren; soms maakten ze zich zelfs meester van het schip of liepen over het dak van het huis. Het mag een wonder heten dat niet één man door beren is gedood. Ook de recente expeditions op Spitsbergen en Nova Zembla moesten constant rekening houden met dit gevaar.

TOP

Vitamine A-vergiftiging

Het dieet van de noordvaarders was saai, maar tamelijk verantwoord. Van de tweede tocht kennen we de victualielijsten. Daarop staan onder meer geconserveerde vleeswaren en vis, boter en kaas, meel, gort, peulvruchten, bier en wijn. Koolhydraten voor 'snelle' energie bij zware arbeid hadden de mannen onvoldoende: dagelijks een half pond brood. Zoals meer poolreizigers meldt De Veer dat zuigen op ijs en sneeuw eerder een kwelling is dan dorstlessend. Conservator Bas Kist van het Rijksmuseum vindt erwten en bonen het beste overlevingsvoedsel, want het bevat eiwitten en koolhydraten en heeft een gunstige verhouding tussen gewicht en voedingswaarde. Op Spitsbergen hield hij het er lang mee uit.

Voorbij de noordpunt van Nova Zembla begon het ijs op te dringen

Door twee sterfgevallen hadden de overigen meer te eten: de timmerman stierf uitgeput bij de bouw van het door hem goed uitgedachte Huys, en eind januari overleed een tweede maat. Een geluk bij een ongeluk, "...want wy hadden niet veel te bicken". Naast het meegenomen proviand was er slechts vossenvlees en soms ook berenvlees, maar dat laatste "...bequam ons niet wel". Geen wonder, want ijsbeer bevat een toxische hoeveelheid vitamine A. Vlak voor de thuisreis werd nog een beer geschoten, waarvan men de lever kookte en gretig opat: allen werden flink beroerd, waarvan drie er dagenlang ernstig aan toe waren. De Veer beschrijft hoe ze volledig

vervellen, wat uitstekend past bij het beeld van een vitamine A-intoxicatie. Geen wonder dat de 'doorgewinterde' Groenlandse Eskimo's geen berenlever eten.

Bevroren, onderkoeld, uitgeput

De Veer beschrijft ook hoe de felle koude de mannen op corvee teisterde (Barents en de schipper zijn vrijgesteld). Na het aanslepen van brandhout of het legen van de vossenvallen hadden ze vorstblaren en bevroren oren en neuzen.
De vorst maakte van hun schoenen harde, bevroren martelwerktuigen; blaren en bloedende voeten waren het gevolg. Daarom sneden zij ruime klompen, bekleed met schaapsbont en met ruimte voor vele sokken. Uiteindelijk maakten zij ook schoeisel uit vilten hoeden (mocassins).

TOP

Zweten bij het buitenwerk bleek verraderlijk, want natte kleren bevriezen en bieden nauwelijks meer bescherming. Het begrip *chill factor* was nog niet bekend, maar de effecten wel.
De discipline was destijds indrukwekkend: de mannen durfden de handelsvoorraden laken en vilt in het schip pas aan te breken als de nood zeer hoog is en, zoals De Veer verontschuldigend schrijft, het klimaat hen ertoe dwingt. Soms kropen ze zo dicht op het vuur dat sokken en kleren vlam vatten, en nog hebben ze het koud. "...dat als wy teghen een groot vier aen saten, ende bynaest van voren scheenen verbranden, so bevroren wy van achteren...".

De vorst maakte van hun schoenen harde, bevroren martelwerktuigen.

Door het zware werk en vooral de sluipende onderkoeling ontstonden geleidelijk uitputtingsverschijnselen. De mannen warmden stenen bij het vuur en nemen die mee in bed. Elke kooi moest gedeeld worden door drie mannen. Op de wand van het Huys stond het ijs twee vingers dik, wat bij tijdelijke dooi nieuwe problemen veroorzaakte.

Koolmonoxide

Op 7 december was het extreem koud en goede raad is duur. Uiteindelijk ontstond een levensgevaarlijke situatie: een man stelde voor "...datmen de steencolen, die wy mede uytet schip int huijs ghebracht hadden, nu ter uytersten nood soude ghebruijken ende daer vier van maken, alsoo 't een heeten brandt was ende langhe duerde. Opten avont leyden wy een goet vier vande voornoemde steen-colen aen, dat groote hitte gaf, maer wy wachtede ons voor de weerstuijt niet: want vermidts ons de warmte so gansch verquickte, so sochten wy raet om die langhe te houden. Over sulcks vonden wy raedtsaem, dat wy alle deuren ende den schoorsteen dicht toe stopten, om de lieffelijcke warmte binnen te houden, ende ginghen also elcks na onse koyen om te slapen, wel ghemoet zijnde deur de vercreghen warmte, ende praettede langhen tijt

met malcanderen, maer int eynde bevingh ons een sodanighen duyselinghe, doch d'een meer als den anderen, welcke wy eerst ghewaer werden deur een die sieck was, ende daerom dit te minder verdraghen mocht, ende bevonden oock aen ons selven dat ons een groote bangicheyt aen quam, also dat eenighe die noch de cloecksten waren, uyt haer koyen quaemen, ende stieten eerst den schoorsteen open ende daer na de deur... Als nu die deuren gheopent waren, werden wy alle wederom deur de coude vercoelt ende verquickt, die ons te voren soo harden vyandt gheweest hadde, was doen een oorsake onser behoudingh, want wy souden onghetwyfelt alle als in eenen swijm ghestorven hebben."

Het bewaren van een zekere reinheid valt in extreme koude niet mee.

TOP

Ook tegenwoordig ligt het gevaar van koolmonoxidevergiftiging op de loer, zoals blijkt uit de recente ervaringen van paleopatholoog Maat met een expeditie die op de IJskaap van Nova Zembla onder meer het lichaam van Barents zocht. Hij vertelt hoe de Russische expeditieleden net als vroeger op kierenjacht gingen terwijl er gestookt werd. Als arts (en historicus!) stak Maat hier een stokje voor en maakte hij zelfs een luchtgat in het plastic raam, wat sommige maten dagenlang deed namokken.

Lichamelijke en geestelijke hygiëne

Het bewaren van een zekere reinheid valt in extreme koude niet mee. De Veer beschrijft dat het wollen goed na het wassen traag droogde en zelfs in huis bevroor. Voorts kon men, door kou en patrouillerende beren, niet altijd zijn gevoeg buiten doen. Aangenamer is het bad dat barbier Vos uit een wijnvat liet construeren en waar vier of vijf mannen tegelijk in kunnen. Na het bad volgde aderlating, waar ieder zich wel bij voelt.

Wellicht nog belangrijker is de geestelijke hygiëne. Het is ontroerend hoe deze mannen een verblijf op 60 m^2 zo saamhorig en met wederzijdse steun doorstonden. Het dwingt ook diep respect af: wij hebben inmiddels zoveel ruimte nodig dat een bemande ruimtevlucht naar buurplaneet Mars wellicht al onmogelijk is. Barents' mannen daarentegen waren opgegroeid in grote gezinnen en als zeelui vertrouwd met 'compacte' leefomstandigheden. Ook al zaten ze omringd door gevaren in hetzelfde schuitje en hadden ze weinig keus; hun vermogen tot samenleven was indrukwekkend.

Vitamine C-deficiëntie

Van scheurbuik gewaagde De Veer pas tijdens de terugreis. Wellicht leverde vossenvlees voldoende vitamine C; Volgens Kist vond men veel meer vossenbotjes dan het journaal aan vangsten meldt. Hij en Maat stellen dat vele manschappen al van huis vertrokken op de grens van vitaminedeficiëntie. Tot de

vroege verschijnselen horen tandvleesbloedingen en loszittende tanden (een kwelling bij grof voedsel!). Onderhuidse bloedingen vallen onder de dikke pakken kleren minder op, maar de stijfheid door bloedingen in gewrichten en onder het botvlies is duidelijk. Bij de traankokerijen op Spitsbergen constateerde Maat bij 80% van de skeletten de voor scheurbuik kenmerkende botverkleuringen. Deze aandoening kon weliswaar voorkomen worden als de mannen op tijd lepelblad mochten plukken, maar de harde bewindvoerders waren in het korte seizoen allereerst uit op maximale winst.
De drie doden ná het vertrek uit het Behouden Huys op 14 juni met twee sloepen (het schip is opgegeven) zouden met scheurbuik te maken kunnen hebben. Uiteindelijk zouden 12 overlevenden weken later door Russen worden gered.

TOP

Qualijckheyt

De eerste dode was Barents: "...want wy saten met malcanderen en praetten, ende Willem Barentsz. las in myn caertgien, dat ic van onse reyse gemaect hadde, ende hadden noch diversche propoosten over ende weerover, int eynde leyde hy het caertgien wech en sprack tot my: Gerrit geeft my eens te drincken, twelck alst geschiet was dat hy ghedroncken hadde, so quam hem een sodanighen qualijckheyt aen, dat hy zijn ooghen verdraeyde, ende starf so onversien haestich, dat wy gheen tijt hadden den schipper uyt d'ander schuijt te roepen, of hy was al doot..."
Maat acht het niet uitgesloten dat Barents, die op drie achtereenvolgende Noordreizen drie Hollandse zomers met vitamine C overgeslagen had, en die als man-op-leeftijd meer had geleden van de overwintering, uitgeput is gestorven aan een acute hartstilstand door ernstige scheurbuik. Bij die aandoening is ook bloeding in het hartzakje mogelijk, waardoor het hart bekneld raakt.

Kist vertelt dat de Russische leider van de opgraving zich, in zijn inleiding tot het binnenkort in vertaling beschikbare wetenschappelijke verslag, terug verplaatst naar de ontroerende sterfscène aan het koude strand. Hij laat Barents met brekende ogen in de heldere lucht een vlucht rotganzen waarnemen, op weg naar Terschelling...

---

* Dr. P. Bol is arts-epidemioloog. Hij doceert Algemene hygiëne en epidemiologie aan de TU Delft.

Met dank aan: P. Flinkenflögel, historicus, Scheepvaartmuseum Amsterdam; B. Kist, conservator, Rijksmuseum Amsterdam; dr. G.J.R. Maat, paleopatholoog, Rijksuniversiteit Leiden.

Tot 14 april 1997 kan men in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam terecht voor een tentoonstelling over het Behouden Huys (dat er herbouwd is) en tal van activiteiten daaromheen. Inlichtingen: telefoon 020-5232222.

© VU medisch centrum communicatie@VUmc.nl 31-03-2003 ▲ menu